

Polptyk fromborski z 1504 r. - stan przed 1945 r.

Jadwiga Semków

Polptyk fromborski

fragmenty zaginione po II wojnie światowej

Bazylika archikatedralna we Fromborku jest budowlą gotycką (1329-1388), ale jej wyposażenie w większości stanowią dzieła późnorenansowe i barokowe. Pierwotnie w jej wnętrzu było 20 drewnianych, gotyckich ołtarzy¹, które zostały zniszczone lub rozgrabione w czasie I wojny szwedzkiej. Szczęśliwie z tej pożogi ocalał polptyk z 1504 r., będący dawnym ołtarzem głównym katedry². Przez kolejne wieki katedrę omijały kataklizmy i wojny, natomiast II wojna światowa wyrządziła wiele szkód zarówno we Fromborku, jak i na całej Warmii. Zniszczeniu uległo wiele budowli architektonicznych i ich wyposażenie. Wzgórze Katedralne we Fromborku, na którym dominuje bryła katedry, zostało zrujnowane prawie doszczętnie. Spalił się stary pałac biskupów warmińskich,

zaś wieża dzwonnicza, baszty, mury i budynki wewnątrz warowni zostały zburzone. Katedra ocalała, ale ucierpiało jej wnętrze i zniszczeniu uległy XIX-wieczne witraże. Dużo szkód nastąpiło także po wojnie, kiedy co cenniejsze zabytki powywożone z kościoła do małych, większych kościółków i tam - przez lata pozostawione bez zabezpieczenia - ulegały wielorakim uszkodzeniom. Taki los spotkał właśnie dawny ołtarz główny z katedry we Fromborku.

Opis ołtarza

Polptyk fromborski jest przykładem późnogotyckiej sztuki rzeźbiarskiej i malarskiej. Ten typ ołtarza wieloskrzydłowego składa się z szafy środkowej oraz czterech ruchomych skrzydeł bocznych, ozdobionych płaskorzeźbami i obrazami. Część centralną szafy zajmuje ponadnaturalnej wielkości (253 cm) figura ukoronowanej Madonny z Dzieciątkiem w typie Dziewicy Apokaliptycznej oraz siedzące pod baldachimami postacie czterech Ojców Kościoła, które są umieszczone po obu stronach figury w dwóch kondygnacjach: po lewej *św. Grzegorz* i *św. Augustyn*, po prawej *św. Hieronim* i *św. Ambroży*. Pierwsza para skrzydeł szafy na awersie ma płaskorzeźbione sceny z życia Marii i dzieciństwa Chrystusa. Do dziś zachowała się w stanie uszkodzonym scena *Zwiastowania* (w kwaterze 1) i *Pokłon Trzech Króli* (w kwaterze 4), oraz szczątkowo *Nawiedzenie* (2) i *Wniebowzięcie* (6). Całkowicie brak rzeźb w scenach: *Bożego*

Narodzenia (3) i Ofiarowania w świątyni (5). Po zamknięciu pierwszej pary skrzydeł możemy oglądać osiem malowanych scen pasyjnych umieszczonych po 4 w każdym rzędzie: 1. *Modlitwę w Ogrójcu*, 2. *Pojmanie*, 3. *Chrystusa przed Annaszem*, 4. *Chrystusa przed Kajfaszem*, 5. *Biczowanie*, 6. *Ciemni koronowanie*, 7. *Ecce Homo*, 8. *Umywanie rąk przez Pilata*. Po zamknięciu drugiej pary skrzydeł ukazują się cztery ostatnie sceny z Pasji: 9. *Niesienie krzyża*, 10. *Ukrzyżowanie*, 11. *Oplakiwanie*, 12. *Złożenie do grobu*. Większość z namalowanych scen wzorowana była na grafikach Marcina Schongauera. W predelli stoją 4 hermy relikwiarzowe: św. Małgorzaty, św. Barbary, św. Doroty i św. Katarzyny. Mensę ołtarzową osłania antependium z blachy srebrnej, trybowanej w motywy roślinne.

Historia ołtarza

Poliptyk ufundował Mikołaj Tungen (biskup warmiński w latach 1467-1489), ale prace przy ołtarzu ukończono dopiero w 1504 r. za czasów kolejnego biskupa, Łukasza Watzenrode (1489-1512), wuja Mikołaja Kopernika. Poliptyk wykonany został przez nieznanego z imienia mistrza z Torunia, który zasłynął między innymi z wykonania dla kościoła św. św. Janów w Toruniu ołtarza św. Wolfganga i od tytułu tego dzieła bywa nazywany „Mistrzem św. Wolfganga”. Z Torunia przewieziono ołtarz drogą wodną do Braniewa, a stąd już łądem do Fromborka³. Ustawiono go w prezbiterium i w 1509 r. odbyła się uroczysta konsekracja w katedrze. W swojej niemal pięćsetletniej historii istnienia ołtarz czterokrotnie zmieniał swoje miejsce ustawienia, a obecnie znajduje się w części wschodniej nawy północnej.

Początkowo, przez prawie 250 lat, poliptyk umieszczony był w prezbiterium i pełnił rolę ołtarza głównego. W tym okresie kanonikiem kapituły warmińskiej był przez ponad 40 lat (1497-1543)⁴ Mikołaj Kopernik. Jest to więc także jeden z niewielu zabytków związanych bezpośrednio z osobą wielkiego uczonego. W czasie I wojny szwedzkiej w 1626 r., kiedy grabieżcy zniszczyli lub wywieźli wiele przedmiotów z wyposażenia kościoła⁵ ołtarz główny ocalał, ale został uszkodzony. Krótko po zakończeniu wojny kapituła zabrała się do naprawiania szkód i fundowania nowych ołtarzy. W sztuce obowiązywał już barok, który stosował inne formy dekoracyjne, a powstające nowe ołtarze prezentowały się bardziej okazałe. Wykonywano je nie tylko z drewna, ale także

Ogólny widok ołtarza obecnie: w części centralnej *Madonna z Dzieciątkiem*, kwatera 1 — *Zwiastowanie* (uszkodzona), kwatera 2 — *Nawiedzenie* (zachowana szczątkowo), kwatera 3 — *Boże Narodzenie* (zaginiona), kwatera 4 — *Pokłon Trzech Króli* (uszkodzona), kwatera 5 — *Ofiarowanie w świątyni* (zaginiona), kwatera 6 — *Wniebowzięcie* (zachowana szczątkowo)

z marmuru. W 1752 r. do prezbiterium konsekrowano nowy, monumentalny ołtarz z marmuru dębnickiego z fundacji bp. Adama Stanisława Grabowskiego, a poliptyk, jako niemodny, ustawiono w kruchcie zachodniej⁶. Tam, w przedsionku katedry, pozostał przez 155 lat, do 1907 r., kiedy za rządów bp. Andrzeja Thiela (1885-1908) podjęto w kapitule decyzję o konserwacji i restauracji ołtarza. Już wówczas stwierdzono wiele braków w jego wyposażeniu. Nie było figury

zwieńczającej, która niegdyś była ustawiona na szafie ołtarzowej, brakowało także 10 (spośród 12) figur apostołów, umieszczonych po obu stronach kwater rzeźbiarskich na awersach skrzydeł wewnętrznych, 6 figur hermowych umieszczonych w predelli i innych elementów rzeźbiarskich dekorujących ołtarz. Wystąpiły także pewne zniszczenia w figurze Madonny oraz na obrazach malowanych na skrzydłach. W czasie prowadzonej konserwacji pod

Widok ołtarza po zamknięciu skrzydeł zewnętrznych z widokiem czterech ostatnich scen z Pasji: 9. *Niesienie krzyża*, 10. *Ukrzyżowanie*, 11. *Oplakiwanie*, 12. *Złożenie do grobu*

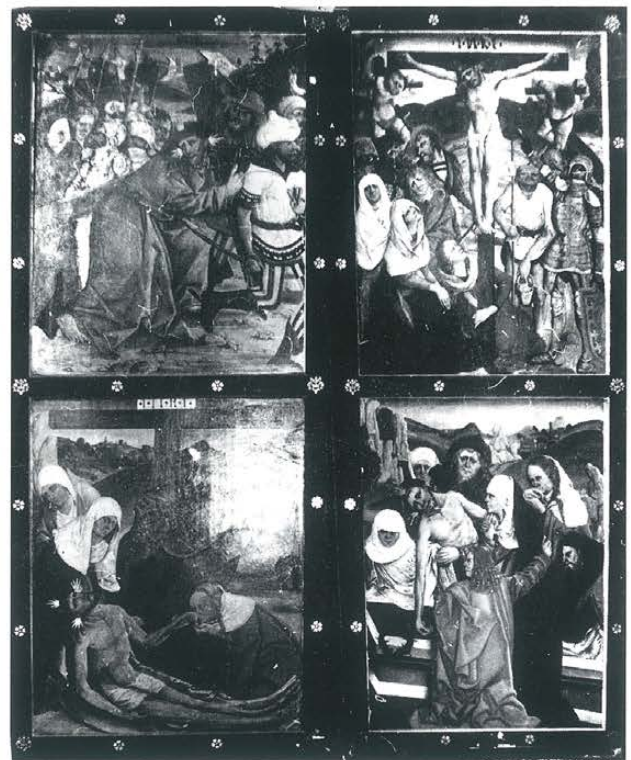

Figura św. Hieronima. Zniszczenia po II wojnie światowej: stan z 1956 r. i po konserwacji w 1993 r.

kierunkiem K. Steinbrechta⁷ uzupełniono brakujące rzeźby⁸ i płaskorzeźby, przemalowano także nieco sceny na skrzydłach. Po zakończeniu prac w 1907 r. ołtarz wstawiono do nawy północnej w jej części zachodniej⁹. W tym miejscu dotrwał do II wojny światowej.

Losy ołtarza po II wojnie światowej

Przed zakończeniem II wojny światowej Niemcy wywozili różne zabytki z terenów zajmowanych przez Rosjan, w ramach akcji ratowania dzieł sztuki. Wszystkie figury i rzeźby wymontowali z ołtarza, popakowali w skrzynie i wywieźli z Fromborka. W katedrze pozostała tylko ogołocona szafa z malowanymi skrzydłami¹⁰. Kiedy w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych prowadzono inwentaryzację zabytków na terenie Warmii, w okolicznych kościołach znajdowano figury z fromborskiego ołtarza. I tak np. w kościele w Ruciancu odnaleziono mocno uszkodzoną figurę Matki Bożej z Dzieciątkiem, która miała liczne uszkodzenia mechaniczne i ubytki: brak palców u ręki, uszkodzone brzozy szat i brak jednej ręki w figurze Dzieciątka. Na strychu w tymże kościele po pewnym czasie odnalezły się trzy (spośród czterech) figury Ojców Kościoła (brakowało św. Grzegorza); te figury ucierpiały najbardziej: św. Hieronim miał odłamaną głowę wraz z szyją i brak było jednego ramienia, w figurze św. Ambrożego brakowało jednej dłoni i palców u drugiej, części księgi i atrybutu, św. Augustyn miał także odłamanie palce, zniszczone krawędzie szat i inne drobne ubytki¹¹.

Płaskorzeźbione sceny z życia Marii, pochodzące ze skrzydeł bocznych, początkowo przechowywane były w kościele w Pierzchałach, a po pożarze tego kościoła część z nich przewieziono do Chruściela. Wówczas, w roku 1954¹² były tam jeszcze pełne kwatery ze scenami: *Zwiastowania*, *Nawiedzenia*, scena *Pokłonu*

Rzeźba św. Andrzeja, która prawdopodobnie pierwotnie znajdowała się na zwieńczeniu szafy poliptyku. Stan przed 1945 r. (po lewej) i z 1986 r. (po prawej). Obecnie w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie

Trzech Króli w czterech częściach oraz *Wniebowzięcie*, na którym była wryta data wykonania ołtarza (1504 r.), umieszczona w dolnej części sarkofagu. Już wówczas brakowało kwatery *Bożego Narodzenia* i *Ofiarowania* w świątyni. Jak relacjonował ustnie konserwator, doc. J. Wolski, który brał udział w poszukiwaniach terenowych, część figur została rzekomo spalona, jako nie nadająca się do kultu¹³. Płaskorzeźby znajdowano w porozbijanych skrzyniach na zewnątrz kościoła. Kilkuletnie pozostawienie ich na zewnątrz naraziło je na szkodliwe działanie warunków atmosferycznych, dlatego też przedstawiały żalony widok: całkowity brak polichromii, rozmyte formy rzeźbiarskie, zagrzybienie i uszkodzenia mechaniczne.

Poszukiwania elementów poliptyku prowadzono na szeroką skalę. Oprócz władz kościelnych zaangażowane były w te działania liczne instytucje: Centralny Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków, Wojewódzki Konserwator Zabytków z Olsztyna i Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków z Torunia. Niestety, nie wszystko zostało odnalezione. Oprócz wymienionej wyżej figury św. Grzegorza i rzeźb ze skrzydeł wewnętrznych, brakowało także:

- dwóch figur aniołków podtrzymujących koronę nad głową Madonny i samej korony,
- wszystkich figur apostołów ze skrzydeł bocznych (dwóch oryginalnych i dziesięciu rekonstruowanych w 1907 r.),
- sześciu relikwiarzy hermowych (wykonanych wtórnie w 1907 r.)¹⁴.

W 1956 r. podjęto prace konserwatorskie ołtarza. Wykonywali je konserwatorzy z PKZ Toruń. Mimo stwierdzonych już wcześniej wielu braków, do Torunia przywieziono jeszcze mniej, niż odnaleziono: ze sceny *Nawiedzenia* była już tylko postać słu-

żebnicy, a ze sceny *Wniebowzięcia* jedynie fragmenty trzech postaci apostołów. Po zakończeniu prac w 1959 r. ołtarz ponownie ustawiono w tym samym miejscu, w którym znajdował się w katedrze do czasów II wojny światowej. Nie prezentował się już tak okazale, jak w początkach swego istnienia, lub też po gruntownej konserwacji z 1907 r., ponieważ brakowało wielu elementów z jego pierwotnego wyposażenia.

Ponowne starania o przeprowadzenie prac konserwatorskich polipptyku podjął w początku lat dziewięćdziesiątych proboszcz tutejszej parafii, ks. prałat Tadeusz Graniczka. Najpierw z pracowni konserwatorskich z Gdańska do katedry powróciła figura Madonny i początkowo umieszczona była na ołtarzu Najświętszego Sakramentu. Następnie, w 1994 r. powróciły cztery figury Ojców Kościoła, a w 1995 r. dostarczono szafę wraz z menzą ołtarzową. Jako ostatni element ołtarza powróciły z konserwacji skrzydła boczne. Podczas tych

prac zrekonstruowano figurę św. Grzegorza oraz koronę, którą umieszczono na głowie Madonny¹⁵. Również tym razem, po raz kolejny, zmieniono miejsce ekspozycji ołtarza; wprawdzie pozostał w nawie północnej, ale ustawiono go w części wschodniej nawy i obecnie jest doskonale widoczny dla wchodzących do kościoła kruchtą południową.

Dotychczas nie utracono nadziei, iż brakujące niektóre elementy z wyposażenia ołtarza odnajdą się. Jest wielce prawdopodobne, iż - będąca w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie - figura św. Andrzeja, która pochodzi z katedry we Fromborku jest właśnie tą, która kiedyś stała na zwieńczeniu szafy ołtarzowej¹⁶. Kolejną nadzieję na odzyskanie innej figury z ołtarza wzbudził pewien tajemniczy telefon do Pracowni Konserwacji Zabytków w Gdańsku, gdzie prowadzone były ostatnie prace konserwatorskie w latach dziewięćdziesiątych. Rozmówca twierdził,

- Fragment figury Madonny z Dzieciątkiem po konserwacji w 1993 r. Do czasu zakończenia prac przy szafie ołtarzowej rzeźba ustawiona była na ołtarzu Najświętszego Sakramentu
- Relikwiarz hermowy św. Barbary znajdujący się na predelli ołtarza. Rekonstrukcja z 1907 r., stan z 1995 r.
- Fragment sceny *Wniebowzięcia*, która zaginęła w latach 1954-1956, z zachowanymi fragmentami trzech figur Apostołów

Fragment rzeźby z szafy ołtarzowej. Zaginiona korona i figury aniołków. Stan sprzed 1945 r.

iz wie, gdzie jest przechowywana zabytkowa figura św. Grzegorza, która zaginęła w czasie ostatniej wojny. Niestety, nie zdołano dokonać dalszych ustaleń i rozmówca ponownie już nie zadzwonił¹⁷. Natomiast w tym roku okazało się, iż fragment płaskorzeźbionej sceny *Bożego Narodzenia*, pochodzący ze skrzydła wewnętrznego polipptyku, znajduje się w zbiorach Ostpreussisches Landesmuseum w Lüneburgu¹⁸ w Niemczech.

Przypisy

- ¹ F. Dittlich, *Der Dom zu Frauenburg*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” (dalej: ZGAE) t. XVIII, 1913, s. 582-587.
- ² A. Kopiczek, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525-1772*, Olsztyn 1993, s.32.
- ³ E. Brachvogel, *Die Neuaustattung des Domes zu Frauenburg am Ausgang des Mittelalters*, ZGAE, t. XXIV, 1930, z.1, s. 78.
- ⁴ O. Śliżiń, *Kopernik we Fromborku*, „Komentarze Fromborskie” 1965, z. 1, s.14: *Do 1512 r., tj. do śmierci wuja (Łukasza Watzenrode) bezpośredni związek Kopernika z Fromborkiem był raczej luźny. Od 1507 r. był przybocznym lekarzem i sekretarzem biskupa, a do Fromborka dojeżdżał tylko dorywczo, w razie jakichś spraw.*
- ⁵ S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur. Od pradziejów do 1945 roku*, Olsztyn 1992: *Szwedzi (...) 12 lipca przypuścili szturm na fromborskie wzgórze. (...) żołnierze wdarli się do świątyni i rozpoczęli jej rabunek (...) Wiele wyładowanych po brzegi statków opuściło wówczas port fromborski. (...) W ciągu dosłownie kilku dni zniknął dorobek wytworzony i zgromadzony przez pokolenia.*
- ⁶ E. Brachvogel, op. cit., s. 78.
- ⁷ Tamże s. 69.
- ⁸ Nadal brakowało figury zwieńczającej i jej nie rekonstruowano.
- ⁹ Z. Ciara, *Konserwacja późnogotyckiego ołtarza z Fromborka*, „Rocznik Olsztyński”, t. II, 1959, s. 328: *Nazwiska i daty (1923, 1932-33) napisane ołówkiem w polach kwater rzeźbionych wskazują na możliwość przeprowadzenia dalszych, drobnych prac w tych latach przy ołtarzu.*
- ¹⁰ E. Marxen-Wolska, *Losy ołtarza fromborskiego z 1504 roku oraz zagadnienie jego konserwacji i restauracji po drugiej wojnie światowej*, „Rocznik Muzeum w Toruniu”, t. V, 1973, s.130.
- ¹¹ Z. Ciara, op. cit. s. 329.
- ¹² E. Marxen-Wolska, op. cit., s.130: *W 1954 r. w kościele w Chruścielu wykonane zostały przez inwentaryzatorów zabytków zdjęcia. Widoczne są na nich kompozycje Nawiedzenie i Wniebowzięcie, które zginęły po roku 1954 a przed 1956, kiedy ołtarz przekazano do konserwacji w Toruniu.*
- ¹³ E. Marxen-Wolska, op. cit., s.130.
- ¹⁴ Tamże, s.131: *Cztery relikwiarze odnalazły się w 1958 roku wróciły do katedry.*
- ¹⁵ Uroczystego poświęcenia figury i koronacji Madonny na Matkę Bożą Fromborską dokonano 18 września 1993 r. JE Arcybp Edmund Piszcz.
- ¹⁶ A. Boetticher, *Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, t. IV, 1894, s.91. Źródło ikonograficzne: G. Reifferscheise, *Der Dom zu Frauenburg. Ermlandische Kathedrale über dem Frischen Haff Ostpreussische Kirchen Ermland*: 3, Münster 1984.
- ¹⁷ Relacja ustna konserwatorów z Gdańska, którzy dostarczyli ołtarz do Fromborka po zakończeniu prac w 1994 r.
- ¹⁸ *Katalog zbiorów Ostpreussisches Landesmuseum in Lüneburg*, wyd. w 1998 r.